

דיקטיקה: הוראת לשון

תרגול נושא לשוני באמצעות טקסטים בספרי לימוד

➤ יהודית גולן בן-אורי

ישנו תחום שאינו בא לידי ביטוי מספיק בשיעורי השפה - שימוש של התלמידים בנושא הלשוני החדש בהקשר של טקסט. הנושא הלשוני החדש נמצא בטקסט על פי רוב בצורה גלויה בסיום יחידת הלימוד. התלמידים מבינים את המאמר, אך אינם נדרשים להשתמש בו בצורה פעילה ועצמאית. במאמר זה נציג דרך שתגרום לתלמידים להשתמש בנושא הלשוני החדש בהקשר של טקסט בצורה פעילה ועצמאית.

קריאה מהירה, ביקורתית ובוררת

עיסוק משמעותי בשיעורי עברית כשפה נוספת הוא קריאת טקסטים. ואכן, אחת המטרות בשיעורים שלנו היא לפתח מיומנויות של הבנת הנקרא, בעיקר של קריאה מהירה, ביקורתית ובוררת. קריאה מהירה היא דרישה בסיסית בימינו, מכיוון שכמות המידע היא כמעט אינסופית; קריאה ביקורתית נדרשת, משום שכיום כל אחד יכול לכתוב כל דבר וללא הגבלה, ולכן על הקורא להיות קורא ביקרתי; וקריאה בוררת נדרשת כדי להוציא מהטקסט רק את המידע הרלוונטי עבורנו, בעיקר כשהטקסט ארוך וקשה.

בנוסף לכך משמשים הטקסטים בשיעורי האולפן להקניית ידע חדש, בדרך כלל מעולם התוכן היהודי-ישראלי. המורים בהורותם טקסט שמחים להתמקד בכך, לא רק משום שכאן יש על מה לדבר אלא גם מכיוון שניתן בעקבות טקסט כזה לבקש מטלת כתיבה בנושא קרוב.

הנושא הלשוני הנלמד ביחידת הלימוד שבה נמצא הטקסט מופיע על פי רוב בצורה גלויה וברורה בטקסט, ואולי זו הסיבה לכך שאין מייחסים לו בדרך כלל חשיבות. שהרי אם הוא מצוי בצורה גלויה - מה אפשר לתרגל באמצעותו? ומעבר לכך, גם המדריכים למורה, המלווים את ספרי הלימוד, אינם מייחסים לכך חשיבות. יש מורים שכלל אינם מודעים לכך שהטקסט בא בעצם לתרגל את הנושא הלשוני החדש.

הטקסט אינו מתרגל 'מעצמו' את הנושא הלשוני החדש, הוא רק מאפשר לנו לעשות זאת. ואנו, המורים, לא רק יכולים לעשות זאת אלא מחויבים לכך. הדבר דורש השקעה מסוימת בהכנת השיעור, אך השקעה זו כדאית ביותר. הדרך להשגת מטרה זו מתוארת להלן, ולאחר תיאור הדרך היא מודגמת במספר טקסטים.

מילות מפתח: הבנת טקסט, קריאה בוררת, שאלות מנחות, מידע רלוונטי

ד"ר יהודית גולן בן-אורי היא רכזת פדגוגית ומורה לעברית כשפת אם וכשפה נוספת בבית הספר חוות הנוער הציוני בירושלים. מרצה ומדריכה פדגוגית במכללת דוד ילין, שם היא מכשירה מורים להוראת עברית כשפת אם וכשפה נוספת. מלמדת פדגוגיה ודיקטיקה של הוראת עברית גם בכנסים ובהשתלמויות מורים.

קריאה בקול - היש בה תועלת?

קריאת הטקסט היא הבסיס החשוב ביותר בהבנת הנקרא. בלעדיה לא תהיה הבנה. על כן חשוב שכל אחד יעשה אותה בעצמו. המורה אינו קורא בקול רם וגם לא התלמידים, אף לא הטובים ביותר. על כל אחד מהתלמידים לקרוא בעצמו.

כאשר המורה קורא בקול רם, יש לו אשליה שכל התלמידים מקשיבים לו וקולטים את הדברים. אולי רוב התלמידים אכן קולטים את רוב הדברים, אך שיעור זה יהווה שיעור בהבנת הנקרא עבור המורה בלבד, ואילו עבור התלמידים יהיה שיעור זה שיעור בהאזנה, וזאת כבר מיומנות מתחום אחר.

כאשר תלמיד, טוב ככל שיהיה, קורא בקול רם, גם אז יהיה שיעור זה דומה יותר לשיעור בהאזנה, אלא שזאת תהיה האזנה סוג ב', מכיוון שתלמיד, טוב ככל שיהיה, שיקרא בקול רם טקסט שהוא רואה בפעם הראשונה - יקרא אותו בצורה שאינה מיטבית. מעבר לכך, הוא עצמו לא יפיק מקריאה זו ולא כלום, מכיוון שיהיה עסוק כל כולו בקריאה הטכנית.

קריאה משותפת במקהלה בוודאי לא תגרום לכל התלמידים לקרוא או אפילו לעקוב אחרי קריאתם של אחרים. החלשים, האיטיים והמשתמטים בוודאי לא יקראו, שהרי יש מי שעושה עבורם את העבודה - עובדה: הם שומעים אותם קוראים.

אם כך, יש רק אפשרות אחת: כל אחד מהתלמידים יקרא, וכל אחד מהם יקרא את כל הטקסט, וכולם יקראו אותו קריאה דמומה. תישאל השאלה: איך, אם כך, יידע המורה שאכן כולם קראו והבינו את התוכן? לצורך זה יש ברשותו מספר אמצעים: הוא יחלק את הטקסט למנות קריאה קטנות ויבקש מהתלמידים לקרוא בכל פעם רק מנה אחת; הוא ישאל את התלמידים שאלות מסוגים שונים לאורך הקריאה כולה; והוא יבקש מהם מעת לעת סיכומי ביניים וסיכום סופי של הטקסט עם סיום הקריאה. המורה יפעיל את כל התלמידים, כל אחד על פי יכולתו, וכך יידע שכולם קראו והבינו.

שאלות מנחות ושאלות חוזרות

כהכנה לשיעור יחלק המורה את הטקסט למנות, על פי קריטריונים שונים כגון מבנה הטקסט, רמת הקושי שלו, תכניו והנושא הלשוני שבו, ועל פי היכרותו את הכיתה. מנה אינה חייבת להיות בהכרח פסקה. בכיתה ייקרא הטקסט מנה אחרי מנה, ובכל פעם שהמורה ישלח את תלמידיו לקרוא מנה אחת, הוא גם יבקש מהם למצוא תשובה לשאלה כלשהי. זוהי שאלה מנחה, המנחה את הקורא בקריאתו, והיא נשאלת לפני הקריאה.

לאחר שהתלמידים קראו את הקטע שהתבקשו לקרוא, ואחד מהם ענה על השאלה המנחה, אין ממשיכים למנה הבאה, אלא ממשיכים לעסוק באותה המנה שנקראה. המורה ישאל שאלות נוספות, שאלות חוזרות, שחוזרות אל הקטע שנקרא, והן יכולות להיות שאלות ברמות חשיבה שונות, אותן הוא ישאל כמה שיותר תלמידים, ואף יכוון את רמת הקושי שלהן לתלמידים מסוימים, מהם יבקש לענות. בדרך זו המורה גם יידע שהקטע מובן, וגם יאפשר לכמה שיותר תלמידים לענות, ובעיקר, זו דרכו לגרום לתלמידיו לקרוא.

לאחר שהמנה הראשונה ברורה, עוברים למנה הבאה: המורה שולח את התלמידים עם שאלה מנחה ועם ההוראה לקרוא קטע מסוים נוסף, ואחרי הקריאה חוזרים ובודקים שהקטע ברור וחוזר חלילה. בכל התהליך הזה אין קריאה קולית.

תוך כדי הקריאה, ועל-פי התשובות לשאלות השונות, יכתוב המורה את עיקרי הדברים על הלוח. הוא יכתוב את עיקרי התוכן בלבד, מבלי להשתמש בנושא הלשוני החדש. סיבת הכתיבה של עיקרי

דידקטיקה: הוראת לשון

יהודית גולן בן-אורי

תרגול נושא לשוני באמצעות טקסטים בספרי לימוד

התוכן: מטרת השיעור אינה התוכן הספציפי, ואין כוונתנו שהתלמידים יזכרו תוכן זה או אחר; המורה אינו משתמש בנושא הלשוני החדש, מכיוון שתפקידם של התלמידים מאוחר יותר יהיה לתרגל את הנושא הלשוני באמצעות התוכן המידעי הנמצא על הלוח. תפקידו של התלמיד יהיה לשחזר באמצעות עיקרי התוכן המידעי - שאינם מוצגים במשפטים מלאים - את התוכן כולו במשפטים רציפים ונכונים, תוך שימוש בנושא הלשוני החדש הנעדר מן הלוח. בדרך זו התלמיד משתמש בנושא הלשוני החדש בצורה עצמאית ופעילה.

סיכומי ביניים וסיכום סופי

במהלך הקריאה יעצור המורה מדי פעם את התקדמות הקריאה ויבקש מאחד התלמידים לספר מה קראו עד כה. זהו מעין סיכום ביניים, שכדי להצליח בו על התלמיד להיעזר בלוח, כפי שהוסבר לעיל. עם סיום הקריאה של הטקסט כולו יבקש המורה לסכם סיכום סופי את הטקסט. סיכום כזה אינו קל, מכיוון שהוא דורש לא רק לעשות שימוש בנושא הלשוני החדש, תוך שחזור המידע ברמה נרחבת יותר ממה שכתוב על הלוח, אלא גם משום שהוא דורש להציג הכללה בראשו.

מטלת כתיבה

לאחר סיום הקריאה ניתנת לרוב מטלת כתיבה. היא לא תתייחס בהכרח לנושא התוכן, אלא יותר לנושא הלשוני. לא נוכל כאן לדון בכך כאן לעומק, מקוצר היריעה.

ניתן להלן מספר דוגמאות לתרגול נושא לשוני באמצעות טקסטים.

דוגמה ראשונה:

'מכתבים' (עברית מן ההתחלה, עמ' 380)

דוגמה לטקסט, שהנושא הלשוני החדש מצוי בו בצורה גלויה, יכול להיות הטקסט 'מכתבים', שנושא הוא תיאור לימודים שהסתיימו, והוא מתרגל משפט שמני בעבר, ועל כן מופיעים בו משפטים רבים במבנה החדש:

ה... היה / הייתה / היו ... למשל:

'החברים היו נחמדים, הספרייה הייתה נוחה, האוכל בקפיטריה היה טעים...'

במקרה הזה הנושא הלשוני מצוי בצורה גלויה בטקסט. קריאת הטקסט יכולה להיעשות בשתי דרכים: אפשר לשאול 'איך היו הלימודים?', 'איך היו החברים?' וכדומה; ואפשר לשאול מה היה בלימודים ולערוך רשימה: חברים, מורים, ספרייה, אוכל... ואז לשאול איך היה כל דבר. הלוח יראה זהה בשני המקרים:

האוכל - טעים הספרייה - נוחה החברים - נחמדים
המורים - מצוינים

כאשר יתבקשו התלמידים לערוך סיכום סופי, הם לא יצטרכו את הספר, כי כל המידע נמצא על הלוח. כל שעליהם לעשות הוא להשתמש בנושא הלשוני שהם למדו ולבנות משפטים. מה שנראה מאוד פשוט בעינינו, אינו כה פשוט עבור התלמידים. בפעמים הראשונות נטייתם תהיה לחזור אל

דידקטיקה: הוראת לשון

יהודית גולן בן-אורי

תרגול נושא לשוני באמצעות טקסטים בספרי לימוד

הטקסט ולהיעזר בו. אנחנו לא נאפשר להם זאת וננחה אותם לסגור את הספרים ולהשתמש אך ורק בלוח, דבר שיאלץ אותם להשתמש בנושא הלשוני החדש באופן עצמאי. הם יתרגלו במהרה לכך שעל הלוח נמצא כל מה שהם צריכים כדי לסכם, וגם אז זה יהיה מאמץ לא פשוט! כמו-כן חשוב לציין שעל התלמידים להתייחס גם לנושא התוכן, מה שאומר שאין באפשרותם רק לקרוא את המשפטים תוך השלמת הפעלים החסרים, משל היה תרגיל קלז.

תרגיל נוסף לאחר הקריאה - ועדיין במסגרת הטקסט - יהיה עריכת שיחה בין שני אנשים, שאחד מהם היה בלימודים והאחר לא. זה שלא היה שואל את חברו על בסיס מה שכתוב על הלוח: 'איך היו החברים?', 'איך הייתה הספרייה?' וכו', ובן זוגו עונה: 'החברים היו נחמדים', 'הספרייה הייתה נוחה'. כמובן שגם בשיחה כזו יהיה על התלמידים להעשיר אותה בפרטי תוכן נוספים כראוי לשיחה (כגון 'מה שלומך?'); ואפשר להוסיף מראש פריטי מידע נוספים, שעליהם מדברים שני השותפים לשיחה (המעונות, השכונה וכו') ולהחליט מראש איך הם היו (נקיים, טובה וכו').

דוגמה שנייה:

'קצת על מאה שערים' (עברית מן ההתחלה, עמ' 262)

לעיתים הטקסט עמוס במידע רב. כך, למשל, הטקסט 'קצת על מאה שערים', המתאר את החיים בשכונת מאה שערים. הטקסט מכיל לא רק מילים חדשות רבות אלא גם מושגים רבים ביהדות. הנושא הלשוני החדש הוא פעלים של בניין התפעל (מתלבש, מתפלל, מתרחץ, מתחתן), המפוזרים בטקסט.

במקרים מסוימים אנחנו מבקשים לקרוא את הטקסט במהירות או בצורה חלקית בלבד - כך, למשל, בכיתה חלשה, או בכיתה שאינה מצויה היטב ביהדות, או אם לא נשאר מספיק זמן. במקרה כזה, במקום קריאת כל הטקסט כולו והבנתו על בוריו, נסתפק בקריאה מאוד מכוונת ומדויקת, הבוררת ממנו רק את החלקים העוסקים בנושא הלשוני החדש. לשם כך יהיה על המורה להכין מראש שאלות מנחות מאוד ספציפיות ולהוליך את תלמידיו בתוך הטקסט בצורה ממוקדת, מהירה ובוררת, תוך חילוץ הקטעים הרלוונטיים בלבד.

מטקסט שאורכו כ-30 שורות נחלץ את המידע הרלוונטי עבורנו, שהסיכום שלו יתומצת לכמה משפטים:

במאה שערים האנשים **מתלבשים** כמו באירופה במאה ה-18.

בבתי הכנסת הגברים **מתפללים** 3 פעמים ביום.

במקווה הגברים **מתרחצים** לפני שבת והנשים **מתרחצות** שם בזמנים אחרים.

הבחורות **מתחתנות** בגיל 17 או 18 והבחורים **מתחתנים** בגיל 18 או 19.

המידע הזה יוצג על הלוח בצורה הבאה:

מאה שערים - האנשים - כמו באירופה במאה ה-18
בתי הכנסת - הגברים - 3 פעמים ביום
מקווה - הגברים - לפני שבת
הנשים - בזמנים אחרים
חתונה - הבחורות - בגיל 17 או 18
הבחורים - בגיל 18 או 19

למרות הסינון שעשינו עבור התלמידים, שחזור הטקסט על ידם יהיה אפילו יותר קשה ממה שהיה בטקסט הקודם. במקרה הזה יהיה על התלמידים לא רק לבחור את הפועל המתאים אלא גם להטות אותו בצורה הנכונה. כמו-כן הם בעצמם צריכים לחשוב על התחביר של המשפט, כי מה שכתוב על הלוח הוא פריטי מידע בלבד, והמקפים אינם מעידים על מקום ההשלמה. לא רק שהתלמידים לא יוכלו להסתפק בהשלמת פעלים כמו בתרגיל קלזו אלא הם ידרשו גם לספר על השכונה, כשהמידע הכתוב על הלוח הוא רק מידע בסיסי. מאידך, בשלב הזה התלמידים כבר מורגלים בסוג כזה של תרגול, והם יודעים שהמידע הכתוב על הלוח אינו משפטים אלא פריטי מידע בלבד.

תרגול נוסף של הנושא הלשוני יהיה במטלת הכתיבה. מטלה כזו יכולה, למשל, להיות כתיבה משותפת של דוא"ל (מייל), שכותב יהודה, בחור ממאה שערים, ביום חתונתו, לחברו בלונדון. כאן יידרש שימוש בידע החדש, תוך שינוי הסוגה ושימוש בפעלים החדשים בצורות שונות מאלו שבטקסט. הדוא"ל יכול להיראות כך:

שלום יוסף,
מה שלומך? אני כותב לך היום, כי זה יום מיוחד. היום אני מתחתן. אני מאוד מתרגש. כן, אני רק בן 18, אבל בחורים מתחתנים בגיל הזה. בחורות מתחתנות בגיל 17.
עכשיו אני בכית. עוד מעט אני הולך להתרחץ ולהתלבש ואז אני נוסע לחתונה.
גם הבחורה שלי מתרגשת מאוד. היא מתרחצת היום במקווה (אני לא יודע בדיוק מתי) ואחר כך היא מתלבשת. אולי היא גם מתפללת.
להתראות, יהודה

המידע הרלוונטי כבר מצוי בראשם של התלמידים, וכל מה שהם צריכים לשים לב אליו כאן הוא הסוגה החדשה והשימוש הנכון בפעלים החדשים. בהדמנות זאת כדאי להוסיף את הפועל החמישי

דידקטיקה: הוראת לשון

יהודית גולן בן-אורי

תרגול נושא לשוני באמצעות טקסטים בספרי לימוד

הנלמד בשיעור זה, דהיינו הפועל 'מתרגש'.

דוגמה שלישית:

'יום שישי בישראל' (עברית מן ההתחלה, עמ' 226)

גם במקרים אחרים נדרשת התערבות, לא בטקסט עצמו חלילה, כי את הטקסט איננו משנים. אנחנו עושים שימוש בטקסט הנתון, יוצאים ממנו ומתאימים עצמנו אליו. לעתים ספר הלימוד מבקש לתרגל בניין חדש שנלמד, ובטקסט נתון כלולות כל הצורות: פעלים נטויים ושמות פועל. במקרה כזה תיגדר האחדה, קרי: הפיכת כל המידע לצורה אחידה וכך להציגו על הלוח. בדרך זו נוכל לתרגל את הנושא הלשוני ביתר קלות, מבלי לפגוע לא בטקסט ולא במידע שבו, ואף להיפך: נוכל להיעזר במידע שבו לתרגול נוסף.

הטקסט הנדון מתאר מה אנשים עושים ביום שישי ומה הם אוהבים לעשות, והוא מתרגל את בניין פיעל בזמן הווה + שם הפועל. נדגים את הדברים על שני משפטים מייצגים מתוך הטקסט:

'...האנשים אוהבים לטייל בקניון, לשבת בבית קפה, לדבר עם חברים ולקנות אוכל. הם מחפשים חלות מתוקות לשבת או לחם טוב...'

בזמן קריאת הטקסט המורה ישאל שאלות תוכן, כגון 'מה אנשים אוהבים לעשות בקניון?', ותוך כדי כך הוא יכתוב על הלוח:

<p>לטייל בקניון לדבר עם חברים</p>

בכיתה טובה מבקשים סיכום ביניים קצר שבמהלכו מוחקים את הפעלים, כך שבלוח יישאר רק הפריטים הבאים:

<p>בקניון עם חברים</p>

אלה פרטי המידע הלא-חשובים. בשלב הזה התלמידים יודעים מה הישראלים אוהבים לעשות ואם יתבקשו כעת לומר מה הישראלים אוהבים לעשות, כל שעליהם לעשות הוא לומר שני משפטים: 'הם אוהבים לטייל בקניון' ו'[הם אוהבים] לדבר עם חברים'. כמה שהתרגיל הזה נראה פשוט - הוא איננו כזה. עדיין נדרשת כאן השלמה של פעלים שרק עתה נלמדו.

בשלב הזה אפשר להתחיל ב'האחדה', כלומר ביצירת אחדות במבנים הלשוניים (במקרה שלנו, הפיכת הפעלים לפעלים נטויים), כדי שנוכל לתרגל אותם בהמשך ביתר נוחות ולשאול את התלמידים:

'אז מה האנשים בישראל עושים ביום שישי? ומדגישים את הפועל 'עושים'. בשלב הזה על התלמידים להפוך את המשפטים למשפטים עם פעלים נטויים בהווה ולומר: 'האנשים מטיילים בקניון ומדברים עם חברים'. מבחינת התוכן הם כבר יודעים שהאנשים מטיילים בקניון ומדברים עם חברים, ומה שיצטרכו לעשות הוא שליפה של הפעלים המתאימים ושימוש בהם כפעלים נטויים.

ממשיכים לקרוא ושואלים 'ומה הם מחפשים?'. בכך יצרנו אחדות שתאפשר לנו כעת טווח רחב יותר של תרגול.

דידקטיקה: הוראת לשון

יהודית גולן בן-אורי

תרגול נושא לשוני באמצעות טקסטים בספרי לימוד

מוסיפים על הלוח:

בקניון

עם חברים

חלות מתוקות

בסיכום הביניים בשלב זה יתבקשו התלמידים לומר מה אנשים עושים ביום שישי. כמוכן שלאחר מכן אפשר לחזור אל צורת שם הפועל ולעבור על כל הרשימה עם השאלה 'מה אנשים אוהבים לעשות ביום שישי?', ואז יהיה עליהם להשתמש בשמות הפועל.

בכיתה חלשה ניתן להשאיר את הפעלים כולם בצורה אחידה אחת (כפעלים נטויים או כשמות פועל) ולעשות את ההמרות תוך כדי כך שהתלמידים רואים צורה אחת. באופן זה הם יצטרכו רק להמיר את הפועל מבלי לשלוף אותו מהזיכרון.

לסיום, אין ספק שדרך עבודה זו תשדרג במעט את העיסוק בהבנת הנקרא בשיעורי האולפן, גם אם הדבר דורש השקעה נוספת מצד המורה. מורה שיראה את תלמידיו מתאמצים ומצליחים לשחזר את הטקסט כולו בעזרת פריטי מידע מינימליים שעל הלוח, ודאי יראה בכך שכר לעמלו.